

Боривоје Милошевић

САБЉА, ПЕРО И КРСТ

СРПСКО СВЕШТЕНСТВО У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ (1878–1914)

ЕДИЦИЈА
Пречански Срби до слома Аустроугарске
КЊИГА 21

Уредник
Зоран Колунџија

Рецензенти
др Горан Васин
др Ненад Нинковић
др Бошко М. Бранковић

На њредњој корици
Саборна црква у Мостару

На њолеђини
Српска црква и школа у Тузли

На њредлисћу
Саборна црква у Сарајеву и зграда Богословије (лијево)

На залисћу
Манастир Моштаница

Copyright © ИК Прометеј, Нови Сад, 2022.

Издавање Едиције њодржао је
Покрајински секретаријат за културу,
јавно информисање и односе са верским заједницама

БОРИВОЈЕ МИЛОШЕВИЋ

САБЉА, ПЕРО И КРСТ

СРПСКО СВЕШТЕНСТВО У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ
(1878–1914)

ПРОМЕТЕЈ
Нови Сад

РТВ
РАДИО ТЕЛЕВИЗИЈА
ВОЈВОДИНЕ

САДРЖАЈ

Предговор	9
I Увод	11
Белешке	19
II Регулисање статуса православне цркве у Босни и Херцеговини	23
Конвенција о положају православне цркве у Босни и Херцеговини	27
Смјене фанариота и именовање Срба на владичанске позиције	34
Свештенство и Херцеговачки устанак 1882. године	46
Белешке	55
III Школовање српског свештенства током аустроугарске управе	69
Просвјетне прилике до аустроугарске окупације	69
Богословија у Рељеву/Сарајеву	79
Белешке	89
IV Свештенство у борби Срба за црквено-школску аутономију	97
Отпор црквено-школских општина кршењу аутономних права Срба	97
Прерастање сукоба општина и власти у покрет за вјерско-просвјетну аутономију	104
Разбијање јединства свештеничког сталежа	119
Оснивање Бањолучко-бихаћке епархије	125
Доношење <i>Уредбе</i> и завршетак борбе за црквено-школску аутономију ..	131
Сарадња српског и муслиманског аутономног покрета	138
Белешке	141
V Српско свештенство и просвјета у Босни и Херцеговини	157
Организација аналфабетских курсева	173
Улога свештенства у раду „Просвјете“	177
Светосавске свечаности	187
Знаменити учитељи и добротвори српских школа	197
Белешке	206

VI Православно свештенство у научном, културном и привредном животу Босне и Херцеговине	223
Почеци етнографског рада у Босни и Херцеговини	223
Херцеговачки калуђери – просвјетитељи и народне вође	227
Знаменити истраживачи, етнографи и писци	233
Православно свештенство при оснивању српских читаоница	247
Православна вјерска штампа у аустроугарском раздобљу	249
Свештенство и земљорадничко задругарство	254
Белешке	261
VII Приватни живот православног свештенства	283
Угледне српске свештеничке лозе	283
Искорјењивање свештеничке недисциплине	291
Удружење православних свештеника Босне и Херцеговине	303
Живот иза зидова православних манастира	306
Белешке	314
VIII Материјални положај православног свештенства	329
Фонд за помоћ свештеничким удовицама и сирочади	333
Субвенције свештенству и државна помоћ при изградњи цркава	340
Белешке	349
IX Односи православне и католичке вјерске заједнице у Босни и Херцеговини	355
Католички прозелитизам у покрајинама	355
Надбискуп Јосип Штадлер и Срби	359
Конверзије – најболније вјерско питање	369
Балкан – јединству и братској слози	377
Промјене у саставу становништва у аустроугарском раздобљу	379
Белешке	383
X Анексија Босне и Херцеговине и увођење уставности 1910. године ..	391
Српско свештенство у Босанском Сабору	396
Белешке	407
XI Православно свештенство и Балкански ратови	413
Белешке	420
XII Закључак/Summary	423
Извори и литература	433
Белешка о аутору	469

Умукнуо гром топова,
занемеле убојице,
по гробови' трава ниче,
мач је лега у корице.

Да л' је лего да уздахне
са неправде наших днева,
ил' уморан да у миру
о победи друкчој снева?!

Камо среће да су увек
ведри, благи, мирни данци,
па да нису ни сковани
ни мачеви – ка ни ланци.

Место топа, тигра љута,
место мача и ханцара,
да духови крче пута,
да се пером вечност ствара!

Јован Јовановић Змај

ПРЕДГОВОР

Монографија пред читаоцима представља резултат вишегодишњег интересовања аутора за историју Српске православне цркве и живот православног свештенства у Босни и Херцеговини под османском и аустроугарском управом. Као плод таквих истраживања настало је више научних радова чији су резултати уважени и консултовани на страницама ове књиге. Премда се аустроугарска власт над Босном и Херцеговином окончала 1918. године, из састава монографије изузето је раздобље страдања цркве и свештенства у Првом свјетском рату, које је аутор обрадио у засебној монографији објављеној 2016. године у издању Андрићевог института – *Српска православна црква и свештениство у Босни и Херцеговини у Првом свјетском рату*.

Историја Српске православне цркве и дјеловање православног свештенства као важног дијела српског националног покрета предмет су честих политизација, недоумица и контраверзи, које заслужују пажљиву и непристрасну научну обраду. Проучавање историјског дјеловања православног свештенства, као посебне и препознатљиве социјалне групе, повезано је са низом потешкоћа. Физичко затирање Срба у Босни и Херцеговини у Првом и Другом свјетском рату и ратовима у којима је нестала СФР Југославија праћено је уништавањем њихове духовности и културе (црквених и манастирских библиотека, архива и ризница), чиме је неповратно изгубљен велики дио изворне грађе неопходне за научно сагледавање овог питања. Најобимнија истраживања извршена су у архивима и библиотекама Бање Луке, Сарајева, Београда, Сремских Карловаца, Бијељине и Новог Сада. Од највећег значаја били су фондови Архива Босне и Херцеговине у Сарајеву, Библиотеке

Српске патријаршије у Београду, Матице српске у Новом Саду, Архива САНУ у Сремским Карловцима, Архива Епархије зворничко-тузланске у Бијелини и Архива Републике Српске у Бањој Луци. Дио неопходне грађе пронађен је у Земаљском музеју у Сарајеву, Народној библиотеци Републике Српске у Бањој Луци те Народној библиотеци Србије. Архивска грађа надопуњавана је обимном вјерском и свјетовном периодиком, мемоаристиком, путописима, црквеним шематизмима и објављеним историјским изворима. Кориштена грађа и литература креће се у временском распону од половине XIX вијека до радова најновијег датума на српском, њемачком, енглеском и руском језику.

Овом приликом захваљујем се свим архивским и библиотечким службеницима, колегама, пријатељима и породици, који су ми пружили помоћ и подршку приликом истраживања. Посебну захвалност дугујем дугогодишњем професору и ментору др Ђорђу Микићу из Бање Луке. Др Горану Васину, др Ненаду Нинковићу и др Бошку М. Бранковићу, уваженим колегама и преданим истраживачима историје Српске православне цркве, захваљујем јер су прихватили дужност рецензената и корисним савјетима утицали на коначни изглед и садржај монографије. Комплексност теме извјесно оставља довољно простора за будућа истраживања.

Издавачкој кући „Прометеј“ из Новог Сада и господину Зорану Колунџији исказујем захвалност јер су препознали важност теме и преузели улогу издавача. Поносан сам на нашу сарадњу.

У Бањој Луци, љеџа 2022. године
Аутор

I

УВОД

Проучавање историје Српске православне цркве и живота православног свештенства у Босни и Херцеговини¹ спада међу најважнија и најсложенија питања којима се бави модерна српска историографија. Упркос томе, већина аутора који су третирали поједине теме из историје православне цркве у Босни и Херцеговини током аустроугарске управе, ове историјске процесе тек су парцијално обрадили. Занемарена је комплексна улога православног свештенства у политичком и културном животу покрајина, као специфичног друштвеног слоја и дијела народне интелигенције који је прошао кроз крупне трансформације крајем XIX и почетком XX вијека.

Српска православна црква представља најважнијег чувара српског националног идентитета чија улога нарочито долази до изражаја на просторима гдје Срби живе измијешани са муслиманима и католицима и гдје су трпјели притисак ислама и католичанства. У раздобљу недовољно развијене националне културе и недостатка модерних политичких партија, када је српски народ живио унутар различитих државно-правних оквира, црква је представљала најснажнији кохезиони фактор међу Србима, чувара традиција, темељ народне просвјете и носиоца ослободилачких тежњи.² Осим научних синтеза које живот и рад српског свештенства у Босни и Херцеговини обрађују тек као дио свеукупне историје Српске православне цркве те неколицине чланака, расправа и сепарата, различитог обима и квалитета, а који третирају однос аустроугарских власти према српској цркви, ускраћени смо за научно дјело које даје заокружени приказ националног и културног дјеловања српског свештенства у аустроугарском раздобљу историје Босне и Херцеговине.

Први озбиљнији радови посвећени дјеловању православног свештенства у Босни и Херцеговини угледали су свјетло тек почетком XX вијека. До тада су резултати ријетких истраживања били саопштавани углавном на страницама штампе, најчешће црквеног карактера. Први који су се ухватили у коштац са наведеним питањима били су управо припадници свештеничког сталежа: Светислав Давидовић, Петар Рађеновић, Милан Карановић, Симо Стојановић, Нићифор Дучић, Тома А. Братић, Јоаникије Памучина и други. Иако нису били школовани историчари, њихова изучавања прошлости православне цркве представљају темељ на којем су настали многи савремени научни радови.

Од изузетног значаја за познавање вјерских и уопште друштвених прилика у окупираним покрајинама су биљешке и извјештаји професора, новинара и публицисте Милорада Павловића-Крпе. На позив српског министра просвјете Андре Николића и по налогу Министарства иностраних дела, Павловић је обавио низ повјерљивих мисија у Босни и Херцеговини ради прикупљања информација од војног и политичког значаја. Павловић је подробно биљежио стање у којем се налазио српски народ у окупираним покрајинама, са акцентом на вјерске прилике. Резултат Павловићевих путовања је студија *Православље у Босни и Херцеговини*, објављена под псеудонимом П. М. Томић.³ Пионирски подухват у истраживању православне цркве у Босни и Херцеговини представља монографија свештеника Светислава Давидовића у којој је приказао историјски развој српске цркве од X до XX вијека. Премда писано без већих научних претензија, ово дјело свједочи о Давидовићевој намјери да укратко и објективно опише прошлост српске цркве и живот свештенства.⁴ Три године послје Давидовића, протојереј Михаило И. Поповић је обрађујући историју Српске православне цркве у Србији оставио неколико важних података о православном свештенству у Босни и Херцеговини крајем XIX и почетком XX вијека. Поповић је детаљно анализирао учешће православних свештеника у борбама за национално ослобођење и уједињење српског народа, посебно у раздобљу Српске револуције и Српско-турских ратова 1876–1878. године.⁵ Недуго потом, тројица аутора (Владислав Скарић, Никола Стојановић и Осман Нури-Хаџић) објавили су дјело, које иако старијег датума, још увијек представља солидан оквир за проучавање политичких и друштвених прилика у покрајинама током аустроугарске управе.⁶

Историчар Ђоко Слијепчевић се већим дијелом живота истраживачким радом бавио ван граница отаџбине, стекавши временом рено-

ме једног од водећих стручњака у изучавању историје Српске православне цркве. У низу радова из националне и црквене историје важно мјесто заузима тротомна *Историја српске православне цркве* у којој је једно поглавље посвећено историји православља у Босни и Херцеговини.⁷ Рајко Л. Веселиновић је уз монографије општег карактера, написао више радова из историје православне цркве у Босни и Херцеговини.⁸ У новије вријеме, истом облашћу бавио се Предраг Пузовић.⁹ Збирка историјске грађе *Извори за историју Српске православне цркве у Босни и Херцеговини*, коју су приредили Бојан Стојнић и Радован М. Пилиповић, међу осталима, садржи низ важних докумената из живота српске цркве с краја XIX и почетка XX вијека.¹⁰

Вјерско питање било је једно од најважнијих која су се након Берлинског конгреса поставила пред аустроугарску управу. Окупациона власт сматрала је да неће остварити пуну политичку контролу над окупираним покрајинама све док врхови православне цркве не постану зависни од њених поступака, јер се посредством црквене хијерархије најлакше могло утицати на српско становништво. Потписивање *Конвенције* 1880. године представљало је велики успјех аустроугарске дипломатије, јер је њоме аустроугарски владар добио право да поставља и смјењује архијереје без учешћа народа, пошто их формално одобри цариградски патријарх.¹¹ У складу са *Конвенцијом*, којом су регулисани односи између цркве и државе, влада је почела са смјеном непопуларних фанариотских владика и њиховом замјеном домаћим људима. У српској историографији временом је о фанариотима створена уопштена слика као о похлепним црквеним великодостојницима, недостојним својих духовних чинова, одвојеним од српског народа и наглашеним туркофилима.¹² Ипак, неки недавно објављени извори и истраживања приказују поједине босанско-херцеговачке фанариоте у другачијем свјетлу, као марљиве борце за напредак српске цркве и школе.¹³

Ограничавање црквене и школске самоуправе те груб и насилнички однос окупационих власти према раније стеченим повластитама Срба, представљало је повод за отпочињање дуготрајне борбе за црквено-школску аутономију. Значај ове борбе повремено се преувеличавао, а покрет идеализовао као напор свих слојева српског народа, а не само ужег слоја српског грађанства. У току трајања српског покрета за црквено-школску аутономију (1896–1905), у Милетићевој штампарији у Новом Саду објављена је серија књига под називом *Босанско-Херцеговачки Зборник*. Од значаја за историју православне цркве у Босни и Херцеговини су: књ. I) *Три царска меморандума*, књ.

II) *Цариградска синоменица*, књ. III) *Прејиска између народних вођа и српско-православних митрополија босанско-херцеговачких епархија* и књ. VII) *Римска пројекција у Босни и Херцеговини*. Најпотпунији приказ овог покрета дао је Божо Мацар.¹⁴ Борба Срба за црквено-школску аутономију обрађена је у дјелу *Политика и Српска православна црква у Босни и Херцеговини 1878–1945*, у којој су сабрани прилози Боже Мацара и Митра Папића, двојице ауторитета на пољу проучавања историје српског школства и цркве у покрајинама у аустроугарском раздобљу.¹⁵ Од већег значаја је текст Боже Мацара написан на основу грађе бечких и сарајевских архива. У новије вријеме овом тематиком бавио се Драган Новаковић.¹⁶ Поводом 120 година од почетка борбе за црквено-школску аутономију Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци објавио је пригодни зборник радова.¹⁷ Разноврсне и слојевите политичке и културне везе Срба из Јужне Угарске (Војводине) и Босне и Херцеговине, посебно у периоду борбе за црквено-школску аутономију, обрадила је Мара Шовљаков у монографији насталој на темељу одбрањене докторске дисертације.¹⁸ Руске историчарке К. Мељчакова и Л. Пахомова објавиле су између 2019. и 2021. године двије монографије, махом утемељене на руској архивској грађи, у којима је анализирана руска политика према Босни и Херцеговини у последњим деценијама турске управе и раздобљу аустроугарске окупације (1878–1908). Обје монографије обилују корисним информацијама о помоћи која је из Русије долазила српским црквама и школама у покрајинама¹⁹, о чему је раније успјешно писао Ибрахим Тепић.²⁰ Садржајна анализа руске спољне политике на Балкану током XIX вијека представљена је у монографији академика Славенка Терзића, у којој су између осталог, описане политичке, вјерске и културне прилике на Балкану према извјештајима руских конзула из Скадра, Призрена, Сарајева, Мостара, Дубровника и других мјеста.²¹

Важан прилог историји православне цркве у Босни и Херцеговини у првим годинама окупације представљају истраживања Војислава Богичевића, заснована на до тада непознатој грађи некадашњих аустроугарских архива.²² Анализирајући школске прилике у покрајинама, Богичевић се у више прилика дотицао православног свештенства и његове улоге у организовању српских школа.²³ Француз Андре Бар се у често цитираном дјелу, објављеном 1906. године, осврнуо и на борбу Срба за црквено-школску самоуправу. Вјерске слободе, биле су према његовом мишљењу, гаранција грађанског живота у покрајинама. Дирањем у њих власти су покушале сломити независност Срба и укротити велику народну енергију.²⁴

Незаобилазно дјело у проучавању историје Босне и Херцеговине под аустроугарском окупацијом, посебно раздобља када је покрајинама управљао заједнички министар финансија Бењамин Калај, представља монографија Томислава Краљачића *Калајев режим у Босни и Херцеговини (1882–1903)*.²⁵ Аутор је у посебном поглављу анализирао однос окупационе управе према вјерским заједницама, укључујући и православну цркву. Краљачић је закључио како је далекосежни циљ аустроугарских власти био елиминисање православне цркве као фактора интеграције српског народа око Србије. Основни правци Калајеве унутрашње политике подразумијевали су политичку и културну изолацију покрајина, прекидање духовних нити које су их повезивале са сусједним областима и промоцију тзв. босанске нације као противтеже српској националној идеји.²⁶ Британски историчар Робин Океј фокусирао се на тзв. цивилизаторску мисију Аустроугарске у Босни и Херцеговини²⁷, сагледавајући је кроз призму економске и школске политике окупационих власти и закључивши како је ера Бењамина Калаја била најзначајнија у том процесу.²⁸

Као ослонац у праћењу најважнијих друштвених и политичких токова на тлу Босанске Крајине у посматраном раздобљу, служи студија Ђорђа Микића *Бања Лука на Крајини хвала*.²⁹ Микић је приказао учешће парохијског свештенства у ослободилачким покретима Срба у Босанској Крајини, као и његову улогу у покрету за вјерску и просвјетну аутономију. Истакао је како се национално организовање хришћана под турском влашћу одвијало најприје кроз цркву и црквено-школске општине те нагласио историјску улогу српског свештенства у бунама и устанцима Срба у XIX вијеку. Микић се у више радова осврнуо на промјене у положају православне цркве током аустроугарског раздобља. Аутор је истакао како је однос монархије према православној цркви и њеним институцијама по окупацији Босне и Херцеговине био прије свега одређен политичким мотивима Аустроугарске на овом простору.³⁰ Празнине у познавању националног дјеловања свештенства Босанске Крајине попуњава монографија Боривоја Милошевића из 2012. године.³¹ Улогу српског свештенства у устаничким и ослободилачким покретима XIX вијека истраживао је и Братислав Теиновић.³²

Премда нису били професионални историчари или етнологзи, свештеници су се интензивно бавили прикупљањем разноврсне историјске и етнографске грађе, најчешће објављиване на страницама црквених и књижевних часописа. Многи од њих били су ангажовани као сарадници Јована Цвијића, и својим ентузијазмом и залагањем поставили

су темеље каснијим антрополошким и етнографским истраживањима Босне и Херцеговине.³³ Православни манастири, разасути широм Босне и Херцеговине, вијековима су представљали жаришта духовног живота српског народа и изворе његове писмености. Премда паљени и пљачкани небројено пута, манастири су задуго били једино свјетло у мраку опште неписмености и ниске културе.³⁴ Живот православног монаштва, специфичан и другачији од парохиског свештенства, тек треба да буде пажљивије истражен.³⁵ Многи православни духовници своје прво образовање стекли су управо у манастирским школама, с обзиром да је прва православна Богословија у Босни и Херцеговини залагањем Васе Пелагића била отворена тек 1866. године у Бањој Луци.³⁶ Окупациона управа није дозволила да Богословија послје 1878. године обнови рад. Избором Рељева за мјесто нове школе, власти су показале да она у програмском и идеолошком смислу не смије бити наставак Пелагићеве школе. Рељевска Богословија била је до сада предмет темељних истраживања.³⁷

Иако је њихово дјеловање имало пресудан утицај на живот цркве и парохиског свештенства и често превазилазило уска црквена питања, живот већине православних владика у Босни и Херцеговини није довољно историографски обрађен. Изузетак представља биографија Саве Косановића³⁸ и неколико прилога о животу и раду митрополита Ђорђа Николајевића.³⁹ Највише биографских података о православним владикама налазимо на страницама црквене периодике. Вриједни подаци о појединим митрополитима налазе се још у дјелима Предрага Пузовића⁴⁰ и Саве Вуковића.⁴¹ Краће биографије знаменитих личности из историје Срба западно од Дрине и Дунава, међу њима и многих свештеника, сврстане по азбучном реду и подјељене у три тома, приредио је Јован С. Радојчић.⁴² Биографије херцеговачких митрополита, до успостављања аустроугарске управе, приредио је Недељко Радосављевић.⁴³ Исти аутор је кроз више радова обрадио историју знамените мостарске црквено-школске општине⁴⁴, као и поједина питања из историје Дабробосанске митрополије.⁴⁵

Католичка црква је у бечким државним круговима сматрана једином лојалном и поузданом вјерском организацијом у Босни и Херцеговини, па је из тог разлога била главни ослонац аустроугарској управи. Неспоразуми између православне и католичке цркве у покрајинама проистицали су најприје због фаворизовања статистички најмалобројније конфесије на рачун друге двије, свеприсутне католичке пропаганде, као и осјетљивог питања конверзија. У центру ових слојених дешавања налазила се контроверзна личност сарајевског над-

бискупа Јосипа Штадлера, који је уз велике напоре за кратко вријеме успио поставити чврсте темеље дјеловања Католичке цркве у Босни и Херцеговини. С обзиром на сложеност и актуелност питања односа православних и католика, изненађује мали број радова српских истраживача, посебно оних из новијег времена.⁴⁶ Хрватска историографија је концем XX и почетком XXI вијека овим темама посветила знатно већу пажњу.⁴⁷ Православно свештенство, као дио српске националне интелигенције стасале у Босни и Херцеговини под аустроугарском управом, дјелимично је истраживао Срећко Џаја, са акцентом на позицију свештенства трију великих конфесија у политичком животу покрајина.⁴⁸

Архивску грађу донекле надопуњавају сачувани љетописи српских народних школа из покрајина те мемоарски и аутобиографски списи појединих свештеника, иако је код неких писаца видљива жеља за истицањем властите улоге у историјским догађајима или прећуткивањем извјесних околности. Њихова највећа вриједност је у томе што често садрже податке који нису забиљежени у другим изворима. Дубички прота Славко Вујасиновић није био тек пуки посматрач бурних историјских догађаја већ се у својим успоменама упустио у анализирање историјских појава, њихових узрока и посљедица.⁴⁹ Сански свештеник Вид Ј. Марјановић је као додатак својим *Мемоарима* приложио љетописе четири парохије из родног краја.⁵⁰ Од изузетног значаја су *Записи њројшином руком*, приједорског свештеника Симе Стојановића⁵¹, *Нахија Крујска–Вилајет Босна* из пера првог српског учитеља из Босанске Крупе Петра Гаковића⁵², *Моји доживљаји* старомајданског учитеља Дионизија Маринковића⁵³ и успомене јајачког свештеника Милана Илића.⁵⁴

Историјске изворе допуњавају објављени извјештаји страних конзула у покрајинама или путника, који су у својим путописима неизоставно писали о вјерским односима, фанариотској похлепи, страдању православних богомоља и сл. Од нарочите важности су дјела Артура Еванса⁵⁵, Александра Гиљфердинга⁵⁶, Шарла Иријарта⁵⁷, док су извјештаје руских, енглеских и француских конзула, трговаца и путника објавили Ибрахим Тепић, Омер Хаџиселимовић, Мидхат Шамић и Радован Субић.⁵⁸ Фрањевац Тома Ковачевић се посебно осврнуо на степен опште изображености становништва Босне и Херцеговине, који је оцијенио веома ниским.⁵⁹ О свештеничкој свакодневици, приватном животу и (не)дисциплини није много писано, осим у црквеној штампи. Народна вјеровања и спиритизам у српском друштву, посебно на тлу Србије, обрадила је Радмила Радић.⁶⁰

На концу, црквена периодика (најприје из Босне и Херцеговине, Србије и Хрватске) представља важан извор података на које се сваки истраживач мора ослонити. При кориштењу оваквог типа штампе историчари се уобичајено сусрећу са низом проблема, прије свега како одвојити информацију од коментара аутора чланка. Највећи број листова који су од значаја за историју православне цркве у Босни и Херцеговини налази се у Патријаршијској библиотеци у Београду, Народној библиотеци у Београду, Матици српској у Новом Саду и Библиотеци Земаљског музеја у Сарајеву. Код коришћења овог типа извора неопходно је обратити пажњу да ли је истраживани лист био државно (режимско), политичко, опозиционо или приватно гласило. Већина вјерских листова у Босни и Херцеговини били су финансирани од стране Земаљске владе, што се одражавало и на избор објављених информација. Црквени листови су осим службеног дијела, који је доносио теолошке расправе, посланице и проповједи, биљежили важније догађаје из живота цркве те резултате етнографских, антрополошких и историјских истраживања. На страницама црквене штампе налази се обиље података који могу реконструисати свакодневни живот парохијског свештенства (окружнице народу и свештенству, умрлице, унапређења, постављења и сл).⁶¹

Српска православна црква у Босни и Херцеговини је током аустроугарске управе издавала три часописа намијењена свештенству и вјерницима, од којих је *Дабро-босански источник* био једини који је штампан у XIX вијеку. У односу на *Вјесник* (1909–1921) и *Српски свештеник* (1912–1914), часопис *Источник* (1887–1911) имао је на дужи вијек трајања и највећу вриједност. Овај часопис је готово неисцрпан извор информација за историју српске цркве и свештенства у Босни и Херцеговини, па је уз књижевни лист *Босанска вила*, у монографији максимално консултован. Премда нису штампани у Босни и Херцеговини, *Застава*, *Хришћански весник* и *Српски Сион* пружају обиље информација од интереса. Истраживање олакшава чињеница да су многи листови дигитализовани и лако доступни историчарима. Уз раније радове Тодора Крушевца⁶² и Бранка Цисаржа,⁶³ знатан допринос истраживању црквене периодике пружила је Здравка Радловић.⁶⁴

БЕЛЕШКЕ

- ¹ Уводно поглавље је адекватно мјесто за поједина методолошка појашњења. Премда се ради остваривања политичких циљева у појединим историографијама често покушава наметнути став о вишевијековном континуитету „босанске“ (доследно избегавајући назив Херцеговина) државности од средњег вијека, преко османског и аустроугарског раздобља до времена у којем живимо, дејтонска Босна и Херцеговина у државно-правном, административном па и територијалном смислу са наведеним нема много додирних тачака.
- ² Б. Милошевић, *Православна црква и српски национални идентитет у Босни и Херцеговини*, Српско писано наслеђе и историја средњовјековне Босне, Хума и Травуније, Бања Лука 2021, 185–208.
- ³ П. М. Томић, *Православље у Босни и Херцеговини*, Београд 1898.
- ⁴ С. Давидовић, *Српска црква у Босни и Херцеговини од 960. до 1930. године*, Сарајево 1930.
- ⁵ М. И. Поповић, *Историјска улога Српске православне цркве у чувању народности и стварању државе*, Београд 1933.
- ⁶ В. Скарић, О. Нури-Хацић, Н. Стојановић, *Босна и Херцеговина под аустроугарском управом*, Београд 1938.
- ⁷ Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, 1–3, Београд 1991.
- ⁸ Р. Л. Веселиновић, *Историја Српске православне цркве са народном историјом 1–2*, Београд 1966; Исти, *Српска православна црква у Босни и Херцеговини*, Српска православна црква 1219–1969, Београд 1969, 319–329.
- ⁹ П. Пузовић, *Српска православна црква у Босни и Херцеговини од Берлинској конферансије до анексије 1908*, Стогодишњица анексије Босне и Херцеговине, Бања Лука 2009, 65–87; Исти, *Митрополит Михаило и Васа Пелагић*, Зборник радова Живот и дело Васа Пелагића, Београд 1999, 381–387.
- ¹⁰ *Извори за историју Српске православне цркве у Босни и Херцеговини* (приредили: Б. Стојнић и Р. М. Филиповић), Бањалука–Београд 2020.
- ¹¹ Н. Kapidžić, *Hercegovacki ustanak 1882. godine*, Sarajevo 1973; Б. Маџар, *Конвенција о положају православне цркве у Босни и Херцеговини закључена 1880. године између Аустро-Угарске и Цариградске патријаршије*, Прилози, год. XI–XII, бр. 11–12, Сарајево 1975–1976, 79–97; Х. Шнелер, *Државно-правни положај Босне и Херцеговине*, Београд 1898; Б. Маџар, *Двије представке мостарских Срба цару Фрањи Јосифу против аустро-угарске управе из 1880. године*, Гласник архива и Друштва архивских радника Босне и Херцеговине, год. XXIII/XXIV, књ. XXIII/XXIV, Сарајево 1983/84, 231–245; Х. Капицић, *Један документ из 1880. године*, Годишњак историјског друштва Босне и Херцеговине, Сарајево 1950, 257–265.
- ¹² О томе више код: Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, књ. II, Београд 1991, 421–450, 454–458; Б. Маџар, *Покрећ Срба Босне и Херцеговине за вјерско-просвјетну самоуправу*, Сарајево 1982, 38–47; Х. Капицић, *Застава о Босни и Херцеговини*, књ. I, Сарајево 1953; Исти, *Застава о Босни и Херцеговини*, књ. IV, Сарајево 1956; С. Перазић, *Развој Српске православне цркве у Босни и Херцеговини 1850–1878*, Проблеми историје Босне и Херцеговине 1850–1878, Сарајево 1987, 76.
- ¹³ Н. Радосављевић, *Грађа за историју Сарајевске (Дабробосанске) митрополије 1836–1878*, Београд 2007.
- ¹⁴ Б. Маџар, *Покрећ Срба Босне и Херцеговине за вјерско-просвјетну самоуправу*, Сарајево 1982.
- ¹⁵ Б. Маџар, М. Папић, *Политика и Српска православна црква у Босни и Херцеговини 1878–1945*, Бањалука 2005.

- 16 Д. Новаковић, *Верске заједнице на размеђу векова. Положај верских заједница на југословенским њросћјорима од Берлинској конћреса до Првој свейској рајша*, Београд 2003.
- 17 *Зборник радова Сћојшину двадесетћ јодина од њочейка борбе срјској народа у Босни и Херцејовини за црквено-школску самоујраву (1896–2016)*, приредили: Б. М. Бранковић и Б. Милошевић, Бањалука 2017.
- 18 М. Шовљаков, *Срјска Војводина и Босна и Херцејовина (1896–1914)*, Бањалука 2020.
- 19 К. Мельчакова, *Босния и Герцејовина в обществено-ѡолийщеской жизни России в 1856–1875 ѡ*, Москва 2019; Л. Пахомова, *Балканский лакмус. Австрио-венерская ѡолийщка в Боснии и Герцејовине и российской дипломатия (1878–1908)*, Москва 2021.
- 20 И. Тепић, *Босна и Херцејовина у руским изворима 1856–1878*, Сарајево 1988.
- 21 С. Терзић, *На кайцјама Констјантинѡѡа. Русија и балканско ѡићћање у 19. веку*, Београд 2021.
- 22 В. Богићевић, *Сћћање Срјске ѡравославне цркве у Босни и Херцејовини од окућације 1878. до ѡочейка борбе за верско-ѡросветћину аућѡномију 1896. јодине*, Споменница поводом осамдесетогодищнице окућације Босне и Херцејовине (1878–1958) педесетогодищнице анексије (1908–1958) и четрдесетогодищнице ослобођења и уједињења (1918–1958), Београд 1959, 50–67.
- 23 Исти, *Исћјорија развйћка основних школа у Босни и Херцејовини од 1463. до 1918*, Сарајево 1965; Исти, *Писменостћ у Босни и Херцејовини*, Сарајево 1975.
- 24 А. Бар, *Босна и Херцејовина–аустјријска ујрава од 1878. до 1903. јодине*, Београд 1906.
- 25 Т. Кралјаћић, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882–1903)*, Sarajevo 1987.
- 26 О Калајевој политици у Босни и Херцејовини погледати још: А. Malbaša, *Hrvatski i srpski nacionalni problem u Bosni za vrijeme režima Benjamina Kalaja*, Osijek 1940.
- 27 Тзв. аустроугарска цивилизаторска мисија требала је у окућиране покрајине унијети западњачки дух, институције и друштвене идеје и тако их приближити/везати за Запад. Аустроугарска управа била је веома поносна на достигнућа своје „цивилизаторске мисије“, истичући их посебно пред страним гостима. Потреба да се пред иностранством преувеличава напредак некада сиромашних и заосталих области, служила је као оправдање за њихову окућацију/анексију и економску експлоатацију; С. Терзић, *Проејкћ „аустјроујарској Балкана“ у Босни и Херцејовини (О идеолошким основама научних исћјраживања и научне ѡројатанге)*, Босна и Херцејовина од средњег века до новијег времена, Београд 1995, 407–423; М. Ković, *Austria-Hungary's "Civilizing Mission" in the Balkans A View from Belgrade (1903–1914)*, Balcanica, XLVIII, Belgrade 2017, 107–122.
- 28 R. Okey, *Taming Balkan Natonalism: The Habsburg "Civilizing Mission" in Bosnia 1878–1914*, Oxford 2007.
- 29 Ђ. Микић, *Бања Лука на Крајини хвала*, Бања Лука 1995.
- 30 Ђ. Микић, *Православна црква и свейћенствѡ у Крајини у ѡокрећу ослобођења од Турака*, Српска православна епархија Бањалучка 1900–2000. Шематизам, Бања Лука 2000, 41–47.
- 31 Б. Милошевић, *Православно свейћенствѡ у друшћвеном развоју Босанске Крајине крајем XIX и ѡочейком XX вијека*, Бања Лука 2012.
- 32 Б. Теиновић, *Срјска ѡравославна црква и свейћенствѡ у усћјаничкој Босанској Крајини 1875–1878*, Црквене студије, 19, Ниш 2022, 347–361; Исти, *Срјска ѡравославна црква и свейћенствѡ у Босанској Крајини (од Саферске наредбе до ѡочейка усћјанка 1859–1875*, Теолошки погледи, год. LIV, бр. 1, Београд 2021, 129–148.
- 33 М. Нишкановић, *Прејлед ећјнолошких исћјраживања Босне и Херцејовине*, Босна и Херцејовина од средњег века до новијег времена, Београд 1995, 135–145; З. Маријанац, *Јован Цвијић и Босна*, Бања Лука 1992; З. Маријанац, *Изабрани радови*, Бања Лука 2009; М. Карановић, *Цвијићеви најѡри ѡо ѡроучавања Босне*, Сарајево